

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երեք փուլերը, երեք խմբերը և երեք հարացույցները

ՏԻԳՐԱՆ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության և եվրոպագիտության ամբիոն, ԵՊՀ

ՀԱՅԿ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդավարության և եվրոպագիտության ամբիոն, ԵՊՀ

Ստացված է 07.07.2013

Ընդունված է 12.10.2013

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի մեկնարկից երկու տասնամյակ անց էլ դեռևս շարունակվում են այդ գործընթացի տեսական հիմքերի վերաբերյալ քննարկումները: Եթե մեկ տասնամյակ առաջ արդեն կարելի էր միանշանակորեն պնդել, որ այն ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի շարունակությունը չէ և մինչ ԽՍՀՄ փլուզումն արձանագրված վարչակարգերի անցումների վերաբերյալ ձևավորված տեսություններն ու մոդելները միայն առաջին մոտավորությամբ կարելի է կիրառել հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի ուսումնասիրության նպատակով, ապա ավելի ուշ կասկածի տակ դրվեց այդ գործընթացի համար ընդհանրական հարացույցի գոյությունը: Այդուհանդերձ, գործընթացում ակնհայտ են մի շարք օրինաչափություններ և հողվածում դիտարկվում է այդ աննախադեպ բարդ ու բազմավեկտոր գործընթացի մոդելավորման հնարավորությունը:

Բանալի բառեր

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, ժողովրդավարացում, փուլեր, վարչակարգեր, հարացույցներ

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիա. երրորդ ալիքի շարունակություն, թե՞ նոր երևույթ

ԽՍՀՄ փլուզումով սկիզբ առած երևութի՝ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի բնույթի վերաբերյալ առաջին գնահատականները չափազանց լավատեսական էին: Անգամ տրանսֆորմացիաների նախորդ գործընթացներին լավատեղյակ մասնագետներն առանձնահատուկ մոտեցումների անհրաժեշտություն չէին տեսնում ու այն վերլուծելու և մեկնաբանելու համար կիրառում էին արդեն հայտնի տեսություններ ու

մոդելներ: Մասնավորապես՝ Ս. Հանթինգթոնը¹ համարում էր, որ դա ժողովրդավարացման երրորդ փուլի մի փոքր ուշացած շարունակությունն է և այդ գործընթացում գտնվող երկրներում անշեղորեն հաստատվելու են ժողովրդավարական վարչակարգեր: Ինչպես նշում է Ա. Մելվիլը՝ «Բազմաթիվ հետազոտողներ, նկարագրելով և վերլուծելով աշխարհում քաղաքական զարգացումը, ժամանակակից քաղաքական տրանսֆորմացիաներն ընկալում էին բացառապես պարզ գծային տրամաբանության շրջանակներում՝ անցում ավտորիտարիզմից դեպի կայացած ժողովրդավարություն»²: Պատահական չէ, որ այդ գործընթացի առաջին տասնամյակի արդյունքներով ձևակերպված հարացույցում առանցքային դերակատարություն էր վերապահված ընտրություններին³: Իհարկե, ընտրությունները կարևոր մեխանիզմ են հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի ընթացքն ու ձեռքբերումները գնահատելու համար, քանի որ այդ գործընթացին միաժամանակ ուղղակիորեն մասնակցում են թե իշխանությունը, թե ընդդիմությունը ներկայացնող քաղաքական ուժերը, պետական կառավարման բոլոր՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության մարմինները և ընտրությունների որակը կարելի է համարել նրանց գործունեության ինտեգրալ գնահատականը: Սակայն արդեն 2000-ականների սկզբին պարզ դարձավ, որ նման բարդ, համակարգաստեղծ, բազմավեկտոր գործընթացի հարացույցում ընտրությունները չեն կարող առանցքային նշանակություն ունենալ, քանի որ դեռևս լիովին չձևավորված կամ անկատար պետական և հասարակական կառույցների առկայության պարագայում հիմնախնդիրների լուծումները կապված են ոչ միայն վարչախմբի գործունեության, այլև այդ կառույցների արդյունավետության հետ: Իսկ ընտրությունների միջոցով հնարավոր է փոխել միայն վարչախումբը, սակայն ոչ բարելավել կառույցների բնույթը: Պատահական չէ, որ գործընթացի մեկնարկից մեկ և կես տասնամյակ անց առաջարկվում էր նոր հարացույցի գաղափար՝ առանցքային նշանակություն վերագրելով համակարգաստեղծ կառույցի՝ բազմակուսակցական համակարգին⁴:

¹ **Huntington S.**, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman and London, University of Oklahoma Press, 1991.

² **Мельвиль А.**, О траекториях посткоммунистических трансформаций, *Полис*, 2004, 2, 65-75.

³ **Carothers T.**, The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 2002, 13, 1, 6-21.

⁴ Նույն տեղում:

Ումանք էլ ընդհանրապես կասկածի տակ էին դնում հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի համար ընդհանրական կամ գերակշռող հարացույցի գոյությունը՝ այն համարելով առասպել⁵: Ակնհայտ էր դառնում, որ ժողովրդավարացման երրորդ ակիքն ու հետխորհրդային տրանսֆորմացիան տարաբնույթ երևույթներ են և էական նշանակություն ունեն այդ գործընթացների միջև առկա առնվազն հինգ տարբերությունները՝

- հետխորհրդային տրանսֆորմացիան ունի երկակի բնույթ. հիմքից պետք է միաժամանակ ստեղծվեին և՛ բազմակարծիք ժողովրդավարություն, և՛ շուկայական տնտեսություն, մինչդեռ երրորդ ակիքի երկրներում հատկապես երկրորդի հիմքերն առկա էին,
- երրորդ ակիքն ընդգրկում էր սոցիալ-տնտեսական և արդյունաբերական ավելի ցածր մակարդակ ունեցող երկրներ, որտեղ ավելի հեշտ էր իրականացնել մասնավորեցում և հասարակական զարգացման ռազմավարություն,
- երրորդ ակիքն ընդգրկող երկրներում գոյություն չունեին ազգային հարց, մինչդեռ հետխորհրդային երկրների ճնշող մեծամասնությունը ստիպված էր հաղթահարել նաև այդ մարտահրավերը,
- հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում քաղաքացիական հասարակության առկայության մասին կարելի է խոսել չափազանց մեծ վերապահումներով՝ սաղմնային ձևերի մակարդակով, այն էլ ոչ թե որպես ինդիքների փոխզիջումային լուծման մեխանիզմներ, այլ հասարակական անկայունության օջախներ,
- 70-ական թվականներին միջազգային իրավիճակն ավելի կայուն և բարենպաստ էր, քան 90-ականներին⁶

Այս տարբերությունները վկայում են, որ երկու գործընթացները միանգամայն տարբեր բնույթ ունեն, հետևաբար էական են դրանց մեջ ներգրավված երկրների ու հասարակությունների առջև ծառայած

⁵ **Gans-Morse J.**, Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm, *Post-Soviet Affairs*, 2004, **20**, 4, pp. 320-349.

⁶ **Terry S.**, Thinking about Post-Communist Transition: How Are They? *Slavic Review*, 1993, **52**, 2, 333-337.

խնդիրների տարբերությունները: Ավելին, էապես տարբեր խնդիրների լուծման համար պահանջվում են տարբեր միջոցներ, մոտեցումներ և մոդելներ: Այսպիսով, եթե հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի սկզբնական փուլում, երբ դեռևս նոր էին ձևավորվում պետական և հասարակական կառույցները, այդ գործընթացի մասնակից երկրներն ունեին նույն խնդիրները, հնարավոր էր օգտագործել ընդհանուր հարացույց և արդեն գոյություն ունեցող՝ ժողովրդավարացման երրորդ փուլի վերաբերյալ ձևավորված սկզբունքներ և մոդելներ, ապա հաջորդ՝ յուրաքանչյուր երկրի զարգացման ուղու ընտրման փուլում անհրաժեշտ էր կիրառել այդ աննախադեպ գործընթացի համար մշակված մոդելներ և տեսություններ: Ընդ որում, արդեն ոչ թե մեկ միասնական հարացույցի շրջանակներում, այլ տարբեր ուղիներ ընտրած երկրների յուրաքանչյուր խմբի համար:

Ընդհանուր փուլի ավարտը և տարամիտվող ուղիների ընտրությունը. եռաբաղադրիչ գործընթաց՝ երեք հնարավոր ելքերով

2004 թվականին տեղի ունեցած մի քանի իրադարձություններ վերջնականորեն հաստատեցին այն պնդումները, որ հետխորհրդային տրանսֆորմացիան չի կարող դիտակվել որպես ժողովրդավարացման երրորդ փուլի շարունակություն: Այն ուրույն գործընթաց է, որը երկրների տարբեր խմբերի համար ունի տարբեր ընթացք և ուղղություն՝ միանգամայն տարբեր ելքերով: Եվրամիության ամենաընդգրկուն ընդլայնումից, ինչպես նաև մի քանի երկրներում տեղի ունեցած <<գունավոր հեղափոխություններից>> հետո հետխորհրդային երկրները բաժանվեցին երեք հիմնական խմբի՝ ըստ անցած հետագծի ու նշմարվող ապագայի.

- ԵՄ նոր անդամ երկրներ, որոնք ձևավորել էին ժողովրդավարական վարչակարգեր,
- երկրներ, որոնք ժողովրդավարական վարչակարգերի ձևավորումը հռչակել էին սահմանադրական նպատակ, այդ ուղղությամբ արձանագրել էին որոշ արդյունքներ, սակայն դեռևս պահպանում էին ավտորիտարիզմի մի շարք էական հատկանիշներ,
- երկրներ, որոնք գնում էին ավտորիտարիզմի խորացման, իսկ դրանցից որոշները՝ ամբողջատիրական վարչակարգերի

հաստատման ուղղությամբ:

Ակնհայտ է, որ եթե այս երկրների կայացման առաջին տասնամյակի ընթացքում (տրանսֆորմացիայի առաջին փուլ) դրանք կարող էին ունենալ մի շարք ընդհանրություններ և դրանց ընթացքի գնահատման, մեկնաբանման ու կանխատեսման համար կարող էին կիրառվել ընդհանուր տեսություններ, ապա 2004թ. սկսված երկրորդ փուլում դա ավելի ու ավելի պետք է դժվարանար: Ավելին, երկրների բաժանումը վերոհիշյալ երեք խմբերի թույլ է տալիս արձանագրել, որ հետխորհրդային տրանսֆորմացիան առաջին և երրորդ խմբերի մեջ մտնող երկրների համար կարելի է համարել ավարտված, քանի որ այդ երկրներին բնորոշ զարգացման խնդիրներն ու դրանց ուսումնասիրությունը միանգամայն համադրելի են մինչ հետխորհրդային տրանսֆորմացիան գոյություն ունեցած և այսօր էլ գոյություն ունեցող տասնյակ այլ երկրների համար արձանագրված խնդիրների ու դրանց ուսումնասիրության հետ և առանձին հարացույցի կամ տեսության մշակման կարիք չկա: Մասնավորապես, առաջին խմբի երկրներն այլևս հարկ է դիտարկել Եվրամիության այլ անդամ երկրների հետ նույն հարթությունում՝ իրենց հատուկ խնդիրներով ու զարգացման հնարավորություններով: Երրորդ խմբի երկրների խնդիրներն էլ էապես չեն տարբերվում խորը ավտորիտար կամ ամբողջատիրական վարչակարգեր ունեցող այլ երկրների խնդիրներից և նրանց ընթացքը կարող է հետագայում դիտարկվել հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի հարթությունից դուրս: Այլ է իրավիճակը երկրորդ խմբի երկրների համար, որոնց շարքին կարելի է դասել Հայաստանը, Վրաստանը, Ուկրաինան, Մոլդովան, Բելառուսը, որոշ փորձագետների գնահատմամբ՝ նաև Ադրբեջանը, մի շարք վերապահումներով: Պատահական չէ, որ հենց այս երկրներն են ընդգրկվել Եվրամիության «Նոր հարևանության քաղաքականության» (մեկնարկել է 2004 թվականին) և «Արևելյան գործընկերության» (մեկնարկել է 2008թ.) ծրագրերում: Այդ երկրների համար դեռևս հնարավոր է ժողովրդավարության ընտրությունը՝ որպես վարչակարգի ձև: Սակայն, ինչպես նշում է Վ. Գելմանը, հետխորհրդային հասարակությունների քաղաքական տրանսֆորմացիայի վերլուծության համար ժողովրդավարացման նախկինում կիրառված մոդելներն ակնհայտորեն բավարար չեն այս երկրներում տրանսֆորմացիայի

գործընթացները հասկանալու համար⁷: Տ. Կարոզերսի եզրակացությունն ավելի կտրուկ էր՝ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների փորձի ուսումնասիրությունը նախկինում ձևավորված անցումագիտության տեսության միջոցով այլևս անարդյունավետ է և դրանից պետք է հրաժարվել⁸:

Պետք է նկատել, որ այդ գնահատականները ձևակերպվել են 2000-ականների սկզբին, երբ վերոհիշյալ երկրորդ խմբի երկրներում սկսել էր կայունանալ և զարգացման միտումներ դրսևորել տնտեսությունը, գրեթե ամբողջությամբ ձևավորվել էին կառույցները և այլն: Սակայն, Ա. Մելվիլը միանգամայն արդարացիորեն նկատում էր, որ ինստիտուցիոնալ կայունությունը և վարչակարգային կոնսոլիդացիան, թեև կարող են ապահովել որոշ ձեռքբերումներ, սակայն շատ հեռու են համախմբված ազատական ժողովրդավարությունից⁹:

Ըստ Կարոզերսի՝ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի արդյունքում 2000-ականների սկզբին ձևավորվեցին դեյվեգատիվ ժողովրդավարություններ¹⁰, որոնք իրենցից ներկայացնում են ոչ միայն որոշակի հիբրիդային քաղաքական վարչակարգեր¹¹, որոնք համակցում են ժողովրդավարական և ավտորիտար վարչակարգերի առանձին տարրեր և հատկանիշներ, այլև կեղծ ժողովրդավարություններ, որոնք միայն նմանակում են ժողովրդավարության որոշ ձևական հատկանիշներ (օրինակ՝ ընտրություններ և բազմակուսակցական համակարգ)¹²: Այդպիսի նմանակումների ժամանակավոր հաջողությունների պատճառներից մեկն էլ լիարժեք ուսումնասիրությունների համար անհրաժեշտ արդյունավետ մոտեցումների ու գործիքների պակասն է և առանձնահատուկ լուծումների մշակման դժվարությունները: Իսկ արևմտյան մոդելների պարզունակ կիրառումը հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի խնդիրների լուծման նպատակով, հանգեցնում է ձախողման դատապարտված ձևական

⁷ Гельман В., Постсоветские политические трансформации. Наброски к теории, *Полис*, 2001, 1, 15-29.

⁸ Карозерс Т., Трезвый взгляд на демократию, *Pro et Contra*, № 1 (28). 2005, 73-80.

⁹ Мельвиль А., ...

¹⁰ Carothers Т., ...

¹¹ Diamond L., Thinking About Hybrid Regimes, *Journal of Democracy*, 2002, 1, 2, 21-35.

¹² Мельвиль А., Транснационализация мировой политики и ее «противофазы». Политическая наука в современной России: время поиска и контуры эволюции. М., 2004, 136-137.

կառույցների ձևավորմանը, իսկ դրանից հետո՝ քաղաքական ճգնաժամների, լուրջ սոցիալական ցնցումների, քաղաքական բևեռացումների և այլն¹³: Ինչպես այլ բարդ համակարգերի ձևավորմանը միտված գործընթացներում, այնպես էլ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի ժամանակ մեխանիստական մտածողությունը կիրառելի չէ¹⁴: Եվ պատահական չէ, որ երկու տասնամյակ անց էլ <<հետխորհրդային տրանսֆորմացիա>> երևույթի ուսումնասիրությանն առնչվող մոտեցումներն ու հարացույցները շարունակում են վերանայվել: Վերոհիշյալ երեք խմբերից միայն երկրորդում ընդգրկված երկրների ընթացքի հետ կապված կարելի է խոսել հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի նոր հարացույցի մասին՝ ժողովրդավարացման գործընթացի ենթատեքստում: Ակնհայտ է, որ նման հարացույցում առանցքային նշանակություն պետք է ունենա բազմակուսակցական համակարգը՝ որպես համակարգաստեղծ կառույց, քանի որ այնտեղից են ձևավորվում խորհրդարանական մեծամասնությունն ու ընդդիմությունը, որոնք էլ ձևավորում են քաղաքական համակարգի կառույցները¹⁵: Իհարկե, հետխորհրդային տրանսֆորմացիայում ընդգրկված երկրներում ձևավորված բազմակուսակցական համակարգերն ունեն էական առանձնահատկություններ¹⁶ և մինչ տեղի ունեցած տրանսֆորմացիաների ուսումնասիրման նպատակով և արդյունքում ստեղծված քաղաքագիտական տեսությունների կիրառումը հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների բազմակուսակցական համակարգերի ուսումնասիրությունների ժամանակ նույնպես պարբերաբար բախվում է բարդությունների¹⁷: Խնդրի բարդությունը պայմանավորված է ոչ միայն այդ հանգամանքով, այլև, որ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի գործընթացը թևակոխել է մի նոր փուլ, որում էապես մեծացել է թե այդ գործընթացում գտնվող առանձին երկրների առանձնահատկությունների,

¹³ **Թորոսյան Տ.**, Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա: Եր., «Գիտություն» հրատ., 2006, էջ 34:

¹⁴ **Թորոսյան Տ.**, ..., էջ 40-43:

¹⁵ **Թորոսյան Տ.**, Բազմակուսակցական համակարգի փլուզումը: - www.168.am/2013/03/07/192008.html

¹⁶ **Պողոսյան Լ.**, Բազմակուսակցական համակարգի ինստիտուցիոնալացման գնահատման չափանիշներն ու դրանց օպտիմալացման խնդիրները հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրներում: *Հայկական քաղաքագիտական հանդես*, 2014, 1, 34-55:

¹⁷ Նույն տեղում:

թե այդ գործընթացի մեկնարկով միջազգային հարաբերություններում ձևավորված միանգամայն նոր իրավիճակի նշանակության կտրուկ մեծացմամբ:

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի քաղաքակրթական և աշխարհաքաղաքական գործոնները

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի հետագա ընթացքի կամ վերոհիշյալ երկրորդ խմբի երկրների ժողովրդավարացման տեսակետից առաջնային նշանակություն ունեն հետևյալ երկու հարցերի պատասխանները.

- հետկոմունիստական երկրները ո՞ր գործոնի ազդեցությամբ բաժանվեցին երեք տարբեր ընթացք և ուղղություն ունեցող խմբերի,
- ո՞ր գործոնները կարող են առավել ազդեցիկ լինել երկրորդ խմբի երկրների հետագա ընթացքի տեսակետից:

Ըստ Դ. Կամերոնի՝ ժողովրդավարացման գործընթացը հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի այն երկրներում է հաջողություն ունեցել, որոնք ավելի շուտ են սկսել համագործակցությունը Եվրամիության հետ և այդ հաջողությունը պայմանավորված է այդ եվրոպական կառույցի ազդեցությամբ:¹⁸ Իհարկե, եվրոպական ինտեգրման գործընթացում դժվար է գերազնահատել եվրոպական կառույցների դերը, սակայն այդ վարկածի տրամաբանությամբ Եվրամիությանն առաջինն անդամակցողների թվում պետք է լինեին Ռումինիան և Բուլղարիան, որոնք այդ կազմակերպության հետ համագործակցության պայմանագիր էին ստորագրել 1993 թվականին: Մինչդեռ, 2004թ. Եվրամիությանն անդամակցած երկրների շարքում ոչ թե այդ երկրներն էին՝ 1991-ին համաձայնագիր ստորագրած Չեխիայի, Սլովակիայի, Լեհաստանի և Հունգարիայի հետ, այլև, համապատասխանաբար, միայն 1995-ին և 1996-ին համաձայնագիր ստորագրած բալթյան երեք երկրներն ու Սլովենիան: Ավելին, վերոհիշյալ երեք խմբերի բաժանման տեսակետից էլ Կամերոնի վարկածը լիարժեք չէ: Սակայն, կարելի է առաջադրել մեկ այլ թեզ, որը լիարժեքորեն բացատրում է թե նշված հակասությունը, թե հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի գործընթացում գտնվող երկրների

¹⁸ **Cameron D. R.**, Post-Communist Democracy: The Impact of the European Union, *Post-Soviet Affairs*, 2007, **23**, 3, 185-217.

բաժանումը վերոհիշյալ երեք խմբերի: Այդ թեզը հետևյալն է. հետկոմունիստական երկրների ժողովրդավարացման գործընթացում հաջողությունը մեծապես կախված է այդ երկրների նախախորհրդային ուղուց և դրա վերաբերյալ պահպանված հիշողությունից¹⁹: Պատահական չէ, որ 2004 թվականին Եվրամիությանն անդամակցած բոլոր երկրները սոցիալիստական ճամբարում հայտնվել էին երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, այնտեղ ներգրավվելուց հետո էլ այդ երկրները չէին համակերպվում այդ իրողության հետ (մասնավորապես, ընդվզումները 1950-ականներին՝ Հունգարիայում, 60-ականներին՝ Չեխոսլովակիայում, 70-ականներին՝ Լեհաստանում, և այլն): ԽՍՀՄ փլուզման պահին այդ երկրներում դեռևս կար նախախորհրդային հիշողությունը և աժեքները պահպանած սերունդ: Մինչդեռ Բուլղարիայում 70-80-ականներին գործող կոմունիստական վարչակարգը Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրների մեջ ամենամոտն էր խորհրդային վարչակարգին, իսկ Ռումինիայում Չաուշեսկուի իշխանության օրոք հաստատվել էր կոշտ ամբողջատիրական վարչակարգ:

Արժեքային համակարգի և ավանդույթների, հետևաբար և ազգային առանձնահատկությունների որոշիչ նշանակությունը՝ հետխորհրդային տրանսֆորմացիայում գտնվող երկրների ընթացքի տեսակետից, նկատելի էր արդեն 90-ականների վերջին: Ֆ. Ռոդերը կարևորում էր ազգային փոխակերպումը, ինչը ենթադրում է ազգային պետությունների ձևավորում հասարակական գիտակցության տրանսֆորմացիայի հետ միաժամանակ²⁰: Անգամ Ս. Հանթինգթոնը՝ 90-ականների սկզբին հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի գծային զարգացման տեսակետի գլխավոր հեղինակներից մեկն, ավելի ուշ պնդում էր. «արևմտյան արժեքների փոխադրումն այլ քաղաքակրթական միջավայրեր՝ դրանց վեստերնիզացիան, ոչ միայն անհնարին է, այլև անբարոյական իր հետևանքներով, քանզի արդիականացումն ու տնտեսական զարգացումը չեն պահանջում մշակութային վեստերնիզացիա և դրան չեն հանգեցնում: Ընդհանուր դեպքում եվրոպական (արևմտյան) ուղու ընտրությունը չի կարող լինել միակ և անգամ ճիշտ ճանապարհը»²¹: Քաղաքակրթական և

¹⁹ Թորոսյան Ս., ..., Էջ 94:

²⁰ Roeder Ph., People and States after 1989: The Political Costs of Incomplete National Revolutions. *Slavic Review*, 1999, 58, 4, 854-882.

²¹ Хантингтон С., Запад уникален, но не универсален. *Мировая экономика и международные отношения*, 1997, 8, 84 - 93.

արժեքային գործոնները որոշիչ ազդեցություն ունեցան հետխորհրդային տրանսֆորացիայի երկրորդ փուլի ընթացքում: Այդ գործընթացում գտնվող արևմտյան քաղաքակրթությանը պատկանող երկրներն ընտրեցին եվրոպական ինտեգրման ճանապարհն ու, ի վերջո, անդամակցեցին Եվրամիությանը, իսլամական քաղաքակրթությանը պատկանող երկրներն ընտրեցին ամբողջատիրական վարչակարգը, իսկ այն երկրները, որոնք պատկանում էին կամ մի քանի դար գտնվում էին ուղղափառ քաղաքակրթության միջավայրում, հայտնվեցին երկրորդ խմբում և դժվարանում էին քաղաքակրթական ընտրության հարցում: Առանձնահատուկ դիրք ունեն Ռուսաստանը՝ որպես ուղղափառ քաղաքակրթության առանցք: Ինչպես նշում է Լ. Նիկովսկայան, ռուս հասարակության համար կիրառելի չէ արևմտյան գաղափարների և քաղաքական պրակտիկայի մեխանիկական կրկնությունն²² ու Ռուսաստանը շարունակում է իր առանձնահատուկ ուղու որոնումները: Դժվար չէ նկատել, որ 2000-ականների սկզբին հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկրների բաժանումը վերոհիշյալ երեք խմբերի և երկրորդ փուլի ընթացքը լավագույնս բացատրվում են հենց այդ երկրների քաղաքակրթական ու արժեքային ընդհանրություններով ու տարբերություններով, ինչպես նաև նախախորհրդային ժամանակաշրջանի հասարակական կյանքի կազմակերպման հիշողությամբ ու փորձով:

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երրորդ՝ աշխարհաքաղաքական ազդեցությունների ուժեղացման փուլի սկիզբը խորհրդանշող իրադարձությունները երկուսն էին: Նախ, 2007-ին Սյունիներում տեղի ունեցած Անվտանգության քաղաքականության խորհրդաժողովում Ռուսաստանի նախագահի ելույթը²³, որով Ռուսաստանն իր կտրուկ անհամաձայնությունն արտահայտեց Միացյալ Նահանգների քաղաքականությանն՝ ուղղված միաբնեռ աշխարհի ձևավորմանը: Ապա, 2008-ի օգոստոսին տեղի ունեցած հնգօրյա ռուս-վրացական պատերազմը, որն ազդարարեց հետխորհրդային տարածքում ռուս-ամերիկյան

²² **Никовская Л.**, Проблемы и особенности демократической трансформации в современной России. <http://rapn.ru/?grup=573&doc=1661> /16.11.2013/.

²³ **Putin V.**, 'Speech at the 43rd Munich Conference on Security Policy, February 10, 2007, available at http://globalsecurity.org/.../2007/putin-munich_070210.htm

մրցակցության թևակոխումը կոշտ բախումների փուլ²⁴: Առնվազն վերջին երեք դարերի ընթացքում մաքինդերյան Եվրասիական կենտրոնում, մասնավորապես՝ Հարավային Կովկասում, իրադարձությունների զարգացման վերլուծությունը բացահայտում է երեք օրինաչափություն. յուրաքանչյուր դարասկզբին տեղի է ունենում ազդեցիկ երկրների միջև հաստատված հավասարակշռության փոլզում, հետագա 25-30 տարիների ընթացքում ծավալվում է նոր պայքար ազդեցության գոտիների վերաբաշխման համար, ապա հաստատվում է նոր հավասարակշռություն:²⁵ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո սկսված այդ պայքարի նոր շրջանի վճռական գործողությունները մեկնարկեցին 2007-8թթ. տեղի ունեցած վերոհիշյալ իրադարձություններով: Հետագա զարգացումներում առանցքային նշանակություն ունեցավ Եվրամիության Արևելյան գործընկերության ծրագիրը: Թեև սկզբում իրադարձությունների ընթացքը հիշեցնում էր նախորդ՝ տապալված «Նոր հարևանության ծրագիրը», սակայն 2013թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած վիլնյուսյան գագաթաժողովից հետո կտրուկ սրվեց իրավիճակը: Եվրամիությունը նախատեսում էր, որ այդ գագաթաժողովը շրջադարձային կլինի գործընթացում ներգրավված երկրների և Եվրամիության հարաբերություններում, քանի որ այդ երկրներից չորսի հետ՝ Ուկրաինա, Հայաստան, Վրաստան, Մոլդովա, գագաթաժողովի ընթացքում նախատեսվում էր ստորագրել ասոցացման և ազատ առևտրի համաձայնագրեր: Եթե կարելի էր կանխատեսել, որ Վրաստանն ու Մոլդովան համաձայնագրերը կստորագրեն, և սեպտեմբերի սկզբին արդեն պարզ էր, որ Հայաստանը դա չի անի, ապա միանգամայն նոր իրավիճակ ստեղծեց այդ քառյակում իր կարևորությամբ առանձնահատուկ դիրք ունեցող Ուկրաինայի նախագահ Յանուկովիչի պահվածքը: «Եվրամիություն - Միացյալ Նահանգներ - Ռուսաստան» եռանկյունու մեջ «առևտրային» ոլորապտույտում արկածախնդրությամբ մոլորված Յանուկովիչը ոչ միայն չնկատեց, որ կորցնում է իրավիճակի իրատեսական պատկերացումն ու վերահսկման հնարավորությունն, իսկ հեղաշրջման արդյունքում՝ նաև իշխանությունն, այլև Ուկրաինան դարձրեց նոր աշխարհակարգի հաստատման գործընթացում ռուսամերիկյան մրցակցության գլխավոր թատերաբեմ: Ընդ որում, եթե ռուս-

²⁴ **Թորոսյան Տ.**, Լեոնային Ղարաբաղ և Կոսովո. Հակամարտություններ, բանակցություններ, աշխարհաքաղաքականություն: Երևան, «Տիգրան մեծ», 2012, էջ 53-78:

²⁵ **Torosyan T.**, The Return of Turkey, *Russia in Global Affairs*, 2009, 3, 120-129.

վրացական խնդիրներում Եվրամիությանը վերապահված էր ոչ հիմնական դերակատարություն, ապա Ուկրաինայի պարագայում այդ կազմակերպությունն առաջին պլանում հայտնվեց: Ընդ որում, Եվրամիության ակտիվ ներգրավվածությունն աշխարհաքաղաքական մրցակցությունում զգալիորեն նվազեցնում է այդ կազմակերպության քաղաքականությունում արժեքային համակարգի նշանակությունն, ինչը տևական ժամանակ եղել է Եվրամիության գլխավոր կերպատու գործոններից մեկը: Թեև հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի ընթացքում Եվրամիությունն ունեցել է զգալի փոխակերպումներ թե կազմի, թե միջազգային հարաբերություններում ունեցած ազդեցության տեսակետից, սակայն նկատելի է նաև, որ աշխարհաքաղաքական մրցակցությունում ստիպված է հաղթահարել բարդ մարտահրավեր՝ «արժեքներ, թե՞ շահեր» երկրնորանքի շրջանակներում²⁶:

Վիլյուսյան գազափաժողովն ու դրանից հետո ծավալված իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ նոր աշխարհակարգի հաստատման գործընթացը թևակոխել է վճռական փուլ և դարձել է հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի ամենաազդեցիկ գործոնը: «Սպասման» խմբում գտնվող երկրների (Ուկրաինա, Հայաստան, Վրաստան, Մոլդովա, Ադրբեյջան) վերջնական քաղաքակրթական ընտրությամբ էլ՝ արևմտյան, թե՞ ուղղափառ քաղաքակրթություն կամ ինտեգրման միջավայր, կավարտվի հետխորհրդային տրանսֆորմացիան:

Եզրակացություն

Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երկու տասնամյակների արդյունքներն ու ընթացքը ցույց են տալիս, որ այն գծային բնույթ չունի, այլ բարդ, բազմավեկտոր գործընթաց է, որն ունեցել է զարգացման երեք փուլ, երեք հարացույց և այդ գործընթացում ներգրավված երկրներն՝ իրենց հետագծի և հետագա հնարավոր ընթացքի հիման վրա, կարող են բաժանվել երեք խմբի:

1. Այդ գործընթացի երեք փուլերն ունեցել են տարբեր տևողություններ, սակայն հստակորեն տարանջատվել են յուրաքանչյուրի

²⁶ **Krastev I.**, Europe's Democracy Paradox. *The American Interest*, 2012, **7**, 4, 41-47; **Terzyan A.**, Normative and Political Dimensions of the European Union's Energy Policy: The Case of the South Caucasus, *Հայկական քաղաքագիտական հանդես*, 2014, 1, 123-135:

ընթացքի ու արդյունքների տեսակետից առանցքային նշանակություն ունեցող հատկանիշներով: Ամենատեսական առաջին փուլում նախկին սոցիալիստական ճամբարի մաս կազմած Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներում, ինչպես նաև ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ստեղծված անկախ պետություններում ձևավորվեցին միանգամայն նոր վարչակարգեր: Այդ փուլը կարելի է համարել պետականության ձևավորման փուլ: Երկրորդ փուլը կարելի է կոչել արժեքային համակարգի հիման վրա ուղիների տարամիտման փուլ, երրորդ փուլը՝ աշխարհաքաղաքական գործոնի գերիշխանության փուլ:

2. Եթե առաջին՝ պետականության ձևավորման փուլում այդ գործընթացում ներգրավված երկրների ընթացքներն էականորեն չէին տարբերվում, ապա երկրորդ փուլում այդ երկրները բաժանվեցին երեք խմբի՝ ըստ իրենց դավանած արժեքային համակարգի: Առաջինը կարելի է կոչել կայացած ժողովրդավարության խումբ, երկրորդը՝ «սպասման» խումբ, իսկ երրորդը՝ կոշտ ավտորիտարիզմի կամ ամբողջատիրության խումբ:

3. Եթե առաջին փուլում՝ որոշ վերապահումներով, կարելի էր խոսել հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի համար ընդհանուր հարացույցի գոյության և նման երևույթների ուսումնասիրման համար մինչ այդ կիրառված տեսությունների ու գործիքների կիրառման հնարավորության մասին, ապա երկրորդ փուլում արդեն պետք էր դիտարկել երեք միանգամայն տարբեր հարացույցներ՝ ըստ վերոհիշյալ խմբերի: Կարելի է համարել, որ առաջին և երկրորդ խմբերի երկրների համար հետխորհրդային տրանսֆորմացիան երկրորդ փուլով ավարտվեց, իսկ երրորդ փուլը կարող է դիտարկվել միայն «սպասման» խմբի երկրների համար: Դրանց հետագա ընթացքի համար որոշիչ նշանակություն կունենա աստիճանաբար գերակշռող ազդեցություն ստացած աշխարհաքաղաքական գործոնը:

Three Stages, Three Groups and Three Paradigms of Post-Soviet Transformation

TIGRAN TOROSYAN

Brusov State University of Languages and Social Sciences

HAYK SUKIASYAN

Brusov State University of Languages and Social Sciences

Two decades after the start of post-Soviet transformation, discussions on the theoretical grounds of that process are still ongoing. While a decade ago it was possible to unequivocally assert that it is not the continuation of the third wave of democratisation and that the theories and models of regime transitions, recorded before the collapse of the USSR, can only to a first approximation be applied to post-Soviet transformation study, later doubt was cast upon the existence of a general paradigm for the process. Nevertheless, several patterns are evident in the process, and the article views the modelling possibility of that exceptionally complex and multi-vector process.